

ZDRÁHAVÍ KOLABORANTI

Dala nám všechno
Slunce a vítr, vždycky velkorysá
Kde byla, tam byl život
Jsme, čím jsme, díky ní
Nikdy nás neopustila
I v mrazivém světě jsme byli v teple...
Strana, strana má vždycky pravdu!
A tak tomu bude, soudruzi, vždycky
Neboť kdo bojuje za pravdu, má vždycky pravdu...
Kdo brání lidstvo, má vždycky pravdu...
Vyvolána k životu duchem Lenina, zocelena Stalinem
Strana, strana, strana

– „Píseň o straně“, 1949

Je těžké to lidem vysvětlit: tu píseň „Strana má vždycky pravdu“ – mysleli jsme, že to skutečně byla pravda, a podle toho jsme se chovali.

– Herta Kuhrigová, Berlín 2006¹

MODERNÍM UŠÍM, či možná přesněji postmoderním uším, nezní verše shora citované „Píseň o straně“ („Das Lied der Partei“) právě emotivně. Naopak, zdají se absurdní a v letech po zániku východního Německa se jim dostalo výsměchu a parodování, dokonce ji na YouTube zpívá Mickey Mouse.² Bez neporušené ideologie, která by za nimi stála, znějí slova sboru „Strana,

strana má vždycky pravdu“ nejen zastarale, ale směšně. Je těžké si představit, jak je mohl někdo zpívat s vážným obličejem.

Ale lidé, kteří tu píseň zpívali ve stalinistickém východním Německu, nebyli směšní a slova byla dozajista psána vážně. Jejich autorem byl česko-německý komunista Louis Fürnberg, který za války uprchl do Palestiny a do Prahy se vrátil v roce 1946. Jako Žid a bývalý emigrant začal být v roce 1949 v Československu podezřelý, a proto byl v témže roce vyloučen ze stranického sjezdu. Z lítosti – anebo možná v naději, že tím své postavení zvrátí – napsal „Strana má vždycky pravdu“. Pak ale měl štěstí. Místo aby ho poslali do vězení se Slánským, poslali ho jako diplomata do východního Německa. Jeho píseň zazněla v roce 1950 na stranickém sjezdu v Berlíně a byla velmi obdivována. Nakonec byla přijata za hymnu německé strany. Poté se „Píseň o straně“ pravidelně hrála a zpívala při oficiálních stranických příležitostech až do osmdesátých let, a to často se zřejmou vervou.³

Proč? Někteří zpívali, protože se báli nezpívat. Ale docela málo z nich prostě neposlouchalo slova nebo je nezajímala. Mnozí z těch, kdo tleskali projevům vůdců, provolávali na schůzích hesla nebo pochodovali v prvomájových průvodech, to ve skutečnosti dělali s jistou zvláštní rozpolceností. Miliony lidí nemusely nutně věřit všem heslům, která četli v novinách, ale necítily ani potřebu odsoudit lidi, kteří je psali. Ti lidé nemuseli nutně věřit, že Stalin byl neomylný vůdce, ale netrhali jeho portréty. Nemuseli ani nutně věřit, že „strana, strana má vždycky pravdu“, ale nepřestali ty verše zpívat.

Neexistuje žádné snadné vysvětlení, proč tomu tak bylo, i když si to dnes někteří mohou myslet. Mimořádným úspěchem sovětského komunismu – který má počátky ve dvacátých letech, ve třicátých letech se zdokonalil a pak se po roce 1945 šířil do celé východní Evropy – totiž byla schopnost režimu přimět tolik nepolitických lidí v tolika zemích, aby bez protestu hráli s ním. Část vysvětlení nabízí destrukce, kterou přinesla válka, vyčerpání jejích obětí, pečlivě zacílený teror a etnické čištění – všechny prvky sovětizace, popsané už v této knize dříve. V pozadí se vždycky vznášely vzpomínky na nedávné násilí a zároveň strach z násilí budoucího. Jestliže byl zatčen jeden člověk ze skupiny dvaceti známých, stačilo to, aby se ostatní báli. Vždy tam byla síť informátorů tajné policie, dokonce i tehdy, když si lidé nemysleli, že by tam mohla být. Opakovaná propaganda, které se nešlo vyhnout ve školách, v médiích ani na ulicích, a všemožné „nepolitické“ schůze a události také působily, že se hesla zdála nevyhnutelná a režim neodvratný. Jaký mělo smysl něco namítat?

Zároveň bylo něco z jazyka, který nositelé moci používali, velmi přitažlivé. Rekonstrukce, byť by se v jiném politickém systému odehrávala rychleji a účinněji, byla jasně krokem kupředu. Třebaže komunistické úřady často přeháněly, vyhlásily válku nevědomosti a negramotnosti, hlásily se k silám vědeckého a technického pokroku a přitahovaly lidi, kteří doufali, že lze společnost po strašlivé válce

předčlat. Jerzy Morawski, který byl v padesátých letech členem politbyra, rozteskněně vzpomínal, že „na začátku na mne nesmírně zapůsobilo nadšení. Myslel jsem, že budeme tvořit nové Polsko, jiné, než bylo to předválečné... že se postaráme o všechny, kdo byli v minulosti trápeni.“⁴ Jiný Polák, který byl tehdy mladým důstojníkem, vzpomínal, že „na lidi čekala práce a nebylo vyhnutí, znovu se stavěla Varšava, znovu se stavěl průmysl, každý mohl studovat. Stavěly se nové školy, vysoké školy, a všechno bylo bezplatné.“⁵

Mezitím systematická destrukce alternativních zdrojů autority a občanské společnosti, rovněž popsána v předchozích kapitolách, vedla k tomu, že se lidé, kteří o režimu a jeho hodnotách pochybovali, cítili izolovaní a osamělí. Satirik a spisovatel Jacek Fedorowicz vyrostl v rodině, která měla o režimu vážné pochyby, ale neměl potuchy, co si o komunismu myslí jeho spolužáci, a nikdy se jich nezeptal: „Teror byl takový, že o něm člověk nemluvil.“⁶

Komunisté měli také na Západě klaku vlivných stoupenců, mezi nimi tak významné humanistické osobnosti, jako byli Jean-Paul Sartre a Pablo Picasso, kteří dodávali komunistické ideologii lesk legitimacy a dodávali mnoha Východoevropanům pocit, že nejsou pouhými sovětskými poddanými, ale součástí kontinentální avantgardy. Značná část západní Evropy se obracela doleva, tak proč by to neměla koneckonců východní Evropa dělat také tak? Picasso přijel do Polska v roce 1948 na Světový kongres intelektuálů za mír. Přestože si strhl sluchátka a odmítl poslouchat sovětské hosty, když začali napadat existencialismus a T. S. Eliota, zdálo se, že mnohé jiné schvaluje.⁷ Zůstal v Polsku dva týdny, daroval Národnímu muzeu nějakou ručně malovanou keramiku a na stěnu jednoho z nových „bytů pro dělníky“ ve stylu socialistického realismu nakreslil Sirénu, která je symbolem Varšavy. Dělníky, kteří tam bydleli, bohužel začala otravovat spousta lidí, kteří chtěli kresbu vidět, a tak ji nakonec odstranili.⁸

Existovaly také jednoznačné úplatky. Vyskytovaly se v mnoha formách, od dobře placených zaměstnání a exkluzivních vil, nabízených slavným spisovatelům a výtvarným umělcům, po zvýšení platů nabízených německým technikům a vědcům, kteří souhlasili s tím, že zůstanou na Východě. Na nižší příčce měli státní zaměstnanci velmi levně nebo zadarmo jídlo, lepší ubytování a přídělové lístky. Na nejvyšší úrovni mohly být výsady skutečně velice promyšlené, zejména vzhledem k tehdejšímu poměří. V roce 1946 pořádal stranický tajemník v maďarském městě Csákberény velkou večeři ve vile, kterou zabavil místní šlechtě. Jeden z hostů se na ten večer dobře pamatoval:

Vila byla osvětlená a vyzdobená pochodněmi. Na pravé straně vchodu stáli strážníci loveckého klubu v uniformách, na levé straně mladí straničtí vedoucí v modrých košilích a rudých kravatách... [venku] parkovaly nějaké americké limuzíny vedle dvou sovětských vojenských džípů. Stálo tam také jedno policejní auto... Vevnitř bylo na dlouhém stole pečené sele, kaviár

a krocán, a také divočák, bažant a chovná husa. Silné meranské víno ze zabavené vinice se nalévalo z křišťálových lahví do křišťálových sklenic...⁹

V Budapešti a v Berlíně si straničtí vedoucí vybírali z vil, které zbyly po vystěhované buržoazii. Ve Varšavě stranická elita všeobecně pobývala mimo město, na předměstí v Konstancinu, kde měli vlastní jídelní zařízení a kino a kde je chránily ozbrojené stráže pod sovětským velením. Podle Józefa Światła, tajného policisty, který zběhl v roce 1953 na Západ, se zahrada kolem vily Bolesława Bieruta „hemžila muži v tmavých oblecích s aktovkami nebo s rukama v kapsách“, když byl Bierut se svou milenkou v rezidenci: „Jsou tam jen pro případ, že by ho ‚masy‘ nedej Bůh chtěly pozdravit.“ Možná je to popis přehnaně barvitý, ale ozývá se i ve vzpomínkách Joela Ageeho na dětství, které prožil v svého tchána, východoevropského spisovatele, který také žil v silně střežené enklávě u Berlína. V sousedství byla vila Wilhelma Piecka, jak Agee vzpomíná: „Stála před ní spousta černých limuzín a obrněných aut a džípů. Místo bylo obehnáno ostnatým drátem a hlídkovaly tam stráže. Člověk měl pocit, že nejlepší bude nechodit moc blízko.“¹⁰

Příslušníci tajné policie mohli nabídnout i další služby. Všichni Bierutovi kučaraři, číšníci i uklízečky byli podle Światła zaměstnanci ministerstva bezpečnosti, které je vyplácelo ze svého rozpočtu. Jiní činitelé se těšili podobně velké obsluze a podobně velkým rezidencím. Stanisław Radkiewicz, velitel bezpečnostní policie, měl byt ve Varšavě, vilu v Konstancinu a čtyři auta se čtyřmi řidiči, kteří ho vozili tam a zpět. Ale i ti nižší na stupnici, náměstci ministrů a vysocí bezpečnostní policisté, jako byl Światło, „měli bezplatné byty se služebnictvem a auto k dispozici“, stejně jako bezplatné šatstvo, boty, příkrývky, povlečení, a dokonce i ponožky, rukavice a aktovky.¹¹

Existovaly také přímé finanční odměny pro lidi, kteří byli ochotni tajně působit ve prospěch režimu, zvláště když se uvolili změnit stranu. Jedna z nejuspěšnějších prvních operací Stasi, *Aktion Pfeil*, byla možná proto, že se nechal tak snadno koupit jeden kurýr, který pracoval v nízké funkci pro západoněmeckou federální zpravodajskou službu (Bundesnachrichtendienst, BND). Tento kurýr, Hans-Joachim Geyer, býval kdysi členem nacistické strany a ve chvíli, kdy ho Stasi přetáhla, byl zaměstnancem BND teprve pár týdnů. Při vyšetřování se hned přiznal, ale prohlásil, že „myslel, že může být nápomocný...“

Stasi okamžitě umístila Geyera na svou výplatní listinu: poprvé dostal vyplacené peníze 12. prosince 1952. Geyer dál jezdil do západního Berlína a scházel se se svými kontakty. Pokaždé, když podával Stasi hlášení, předkládal příslušníkům účty, z nichž byly některé pečlivě uloženy do archivu Stasi a zůstaly tam dodnes. Mezi jiným je v nich účet od optika, šest lístků do cirkusu, doklady o prodeji knih, sportovního zařízení a koženého zboží. V Geyerově vánočním nákupním seznamu (zřejmě jde o dárky pro rodinu) jsou čokoládové sušenky, kokosový ořech, dětské punčochy, marcipán, meruňky a kapesníky.

Patrně jim za to stál. Díky Geyerovi, napsal jeden důstojník, mohla Stasi „zatknout ve východním Německu 108 špiónů BND“ a získat stovky originálních dokumentů. Přestože ho nakonec na podzim 1953 stáhli domů poté, co jeho krytí zkrachovalo, dostal od východoněmeckého státu spoustu vyznamenání a po jeho smrti NDR dál vyplácela jeho vdově vysoký důchod.¹² Stasi dokonce platila všechny poplatky za studia jeho synů včetně školného na medicíně. Oba se nakonec stali lékaři.

Úmyslně či bezděčně základ svazku, který Stasi o Geyerovi vedla, odhaluje mnohé o osobnostním typu člověka, který se dal uplatit ke spolupráci. Geyer, píše jeho řídicí důstojník, „chce každého potěšit“. Navíc „je oddán své manželce, dětem a statku, kde žijí. Moc nepije. Nedá se na něj najít nic nemorálního.“ Byl „politicky lhostejný“, ale „snadno ovlivnitelný“, což naznačuje, že ho instruktoři školili „v logickém myšlení a dialektické metodě“. Pravděpodobně se přizpůsobil i tomu.

Hrůzce vyvolených také komunistický režim nabízel velké povýšení – „společenský vzestup“, popsany ve 13. kapitole – a vynikající příležitosti těm, kdo se přizpůsobili. Nový vzdělávací systém a nová pracovní ideologie jistě vytvořily i poražené – učitele a intelektuály s předválečným cítěním, starší kvalifikované dělníky, mladé lidi, kteří se nepřizpůsobili nebo přizpůsobit nemohli –, ale vytvořila i mnoho vítězů. Mezi těmi byli noví učitelé a dělníci, kteří nahradili ty staré, noví spisovatelé, kteří nahradili ty staré, a také noví politici, kteří nahradili ty staré. Jacek Kuroń, který byl v té době aktivistou Svazu polské mládeže (a později slavným disidentem), pozoroval v šedesátých letech výsledky politiky „společenského vzestupu“ ve svém varšavském okolí:

Ve výboru místního Svazu polské mládeže to člověk mohl pozorovat pouhým okem. Kdo tam přicházel? Hodně mladých lidí z nejchudších domů v Marymontu, z předválečných slumů, z chatrčí postavených po válce z cihel z trosk, stejně jako z někdejších důstojnických vil v Żoliboři, z nichž se staly ubytovny pro nezaměstnané a byly z nich už také slumy. Lidé, kteří tam přicházeli, vlastně představovali donedávna nejnižší vrstvu společnosti. A každý znal někoho, kdo byl u moci. Strýčka, švagra, kamaráda, který se kdysi potloukal v sousedství, a teď byl v bezpečnostních složkách, v armádě, u policie nebo v místním či vojvodském výboru strany... Hlubší význam měla skutečnost, že se každý z těch mladých lidí cítil odpovědný. A jistou dobu odpovědní byli, hlavně na sousedské úrovni.¹³

Komunistický režim toho na oplátku za tuto zbrusu novou senzační příležitost mít kontrolu a moc požadoval velice málo: chtěl jen, aby ti, kterým se dostalo výsad, občas přivřeli oči nad rozpory mezi propagandou a skutečností. Některým to připadalo jako velmi nízká cena za rychlý společenský pohyb.

Jenže většina lidí v komunistických režimech nepodlehla dramatickým úplatkům, zuřivému vyhrožování ani promyšleným odměnám. Většina lidí nechtěla být ani stranickými šéfy, ani našťvanými disidenty. Chtěli dál žít své životy, obnovit své země, vychovat své děti, nakrmit rodiny a držet se v povzdálí od mocných. Jenže východoevropská kultura vrcholného stalinismu tuto mlčenlivou neutralitu neumožňovala. Apolitický nemohl být nikdo: systém požadoval, aby všichni občané trvale, byť neochotně pěli chválu. A tak obrovská většina Východoevropanů neuzavřela pakt s ďáblem, ani neprodala duši a nestala se informátory, ale spíš podlehla trvalému, všeobjímajícímu a každodennímu psychologickému a ekonomickému tlaku. Stalinistický systém vynikal ve vytváření velkých skupin lidí, kterým se režim nezamlouval a věděli, že propaganda lže, ale přesto měli pocit, že je okolnosti nutí s ním souhlasit. Nenacházím lepší výraz, protože jim říkám „vzdorující“ nebo „zdráhaví“ spolupracovníci.

Například Wolfgang Lehmann chtěl po návratu z pracovního tábora na Sibiři získat práci ve východoněmeckém stavebnictví. Kvůli svému spisu nebyl nikde přijat. Hlavní inženýr mu poradil, aby vstoupil do společnosti německo-sovětského přátelství. Poslechl. Pro jistotu dostal od jednoho ruského přítele dopis, potvrzující, že byl jeho dobrým přítelem v době, kdy byl v SSSR v gulagu. Práci dostal.¹⁴ Voják Zemské armády Michal Bauer, který také strávil nějaký čas v gulagu, si o několik let později našel práci ve státním podniku. Celé jeho osazenstvo se denně scházelo, aby si poslechlo četbu z ranních novin. Bauer někdy musel těmto schůzím předsedat, přestože nikdy neměl ke komunismu naprosto žádné sympatie.: „Řekli ‚Bauere, zítra máš na starosti tisk, najdi nějaké téma‘... kdyby to člověk neudělal, mohli ho vyhodit z práce.“¹⁵

Také skladatel Andrzej Panufnik nechoval k režimu žádnou lásku, pokládal ho za „umělecky a morálně nečestný... má hudební fantazie udělala kotrmelec k úvahám o zobrazení, boje lidu vítězně pochodujícího k socialismu“.¹⁶ Panufnik po válce nechtěl nic než obnovovat zemi a komponovat. Aby to však směl dělat, musel vstoupit do svazu polských skladatelů. A když dostali všichni členové svazu příkaz zúčastnit se soutěže o složení nové „Písně o sjednocené straně“, musel se zúčastnit také: kdyby odmítl, nejenže by přišel o místo, ale celý svaz by přišel o státní finanční podporu. Napsal píseň „doslova v několika minutách. Nasadil jsem směšný text na první změň not, která mi přišla do hlavy. Nestálo to za nic, a když jsem to posílal porotcům, usmíval jsem se.“ Ke svým nekonečným rozpakům získal první cenu.¹⁶

Tyto příklady nejsou v žádném případě výjimečné. V padesátých letech pracovala většina Východoevropanů ve státních podnicích, žili ve státních domech a bytech a posílali děti do státních škol. Byli na státu závislí, pokud šlo o zdravotní péči i nákup potravin v obchodech, které patřily státu. Pochopitelně byli opatrní a státu nevzdorovali, leda za dramatických okolností. A okolnosti po většinu času dramatické nebyly, protože v dobách míru lidí v dramatických okolnostech nežijí.

Například v roce 1947 vydali sovětští vojenští správci ve východním Německu rozkaz číslo 90, v němž se upravovalo řízení činnosti vydavatelství a tiskáren. Předpis v zásadě stanovil, že každá tiskárna musí být povolena a že povolené tiskárny smějí tisknout jen knihy a brožury schválené a orazítkované oficiálními cenzory. Nesplnění těchto jednoduchých předpisů nevedlo k uvěznění ani k popravě, ale tiskař mohl dostat pokutu a tiskárna mohla být zavřena.¹⁷ Rozkaz byl předložen majiteli tiskárny v Drážďanech nebo v Lipsku, a ten měl velmi jasně na vybranou: mohl zákon naplnit a tisknout jen to, co bylo povoleno. Nebo mohl zákon porušit a tiskárna by přišla o licenci – a on o živobytí. Většině lidí to prostě nestálo za to. A ten, kdo měl nemocnou manželku, syna v sovětském táboře nebo staré rodiče, kterým musel přispívat, měl ještě silnější pohnutku zůstat v mezích zákona.

Jenže jakmile drážďanský tiskař tento kompromis udělal, ostatní ho následovali. Komunistická ideologie se mu mohla protivit, ale když mu zadali Stalinovy sebrané spisy, dostal zároveň povolení je tisknout. Mohla se mu protivit marxistická ekonomika, ale když mu zadali učebnici marxismu, uspěli, vytiskl ji také. Proč ne? Nemělo to žádné následky: nikdo neutrpěl ani nešel do vězení. Když však řekl ne, mohl mít on i jeho rodina skutečné problémy a v každém případě to brzy vytiskl někdo jiný.

A zároveň dělali stejná rozhodnutí jiní majitelé tiskáren po celém východním Německu. Takže zakrátko – přičemž nikdo nebyl zastřelen, nikdo nešel do vězení a nikdo ani neměl žádné zvláštní výčitky svědomí – byly jedinými knihami, které zbyly ke čtení, ty, které schválily úřady. Uplynulo o něco víc času a neexistovaly ani žádné soukromé tiskárny. Nikdo z tiskařů, kterých se to týkalo, si nemusel připadat jako kolaborant, natožpak jako komunista. A přesto každý z nich trochu přispěl k vytvoření totalitarismu. Totéž platilo o každém, kdo přečkal univerzitní kurz marxismu-leninismu, aby se stal lékařem nebo inženýrem, o každém, kdo vstoupil do uměleckého svazu, aby mohl být malířem, o každém, kdo pověsil ve své kanceláři obraz Bieruta, aby si udržel práci, a samozřejmě i o každém, kdo se připojil ke skupině pějící „strana, strana, strana má vždycky pravdu“.

Zážitek života ve společnosti, která každého nutila jevit stále nadšení a která mnohé lidi nutila říkat a dělat věci, kterým nevěřili, měl nakonec hluboké psychologické důsledky. Přes všechno státní úsilí, přes všechnu výchovu a propagandu zůstával v mnohých pocit nesouladu a nepohodlí. „Křičel jsem z tribuny na nějaké univerzitní schůzi ve Varšavě a zároveň jsem cítil paniku při pomýšlení, že křičím... Říkal jsem si, že křikem přesvědčím [zástup], ale ve skutečnosti jsem se snažil přesvědčit sebe,“ vzpomínal spisovatel Jacek Trznadel.¹⁸ Skladatel Panufnik se mučil tím, jak a co komponovat – nemohl vystát „hudební jazyk devatenáctého století“, kterému režim dával přednost, ale ani nechtěl být nařčen z „projevů umění zahnívajících Západu“, zvláště poté, co se mu narodila dcera. Snažil se najít útočiště v obnově staré polské hudby ze šestnáctého a sedmnáctého století:

„Mohl jsem tak pomoci rekonstruovat kousek našeho chybějící dědictví, pracovat spíš jako vědec než jako skladatel.“¹⁹ Jestliže byla géniem sovětského totalitarismu jeho schopnost přimět lidi, aby se přizpůsobili, byla zároveň i jeho osudnou slabinou: nutnost přizpůsobit se lživé politické realitě pronásledovala mnohé lidi pocitem, že vedou dvojí život.

Lily Hajdú-Gimesová, vyškolená freudovská psychoanalytička, byla možná první, kdo to diagnostikoval jako problém u pacientů i u sebe. „Hraju hru, kterou nabídl režim,“ říkala přátelům, „ale jakmile přistoupíte na pravidla, jste v pasti.“ Hajdú-Gimesová byla členkou maďarského Sdružení psychoanalytiků, což bývalo vlivné a do velké míry židovské společenství, které ovšem zdecimovala válka. Zbylí členové byli odhodláni se přeskupit a dát se znovu dohromady. Od května 1945 se začali každých čtrnáct dnů scházet a řada z nich – včetně Hajdú-Gimesové – vstoupila do komunistické strany. Několik z nich vyvinulo intelektuální snahu smířit Freuda s marxismem, zkoumali například roli ekonomické nejistoty ve vývoji neurózy. Nové ministerstvo zdravotnictví skupině dovolilo, aby si otevřela konzultační místnosti, a několik členů nastoupilo na medicínu v naději, že jejich specializace bude nakonec uznána a dostanou vlastní katedru. Hajdú-Gimesová šla nakonec pracovat do hlavní státní psychiatrické léčebny.

Toto krátké znovuzrození rychle skončilo. Freudovští psychoanalytici byli v Sovětském svazu dlouho tabu – příliš se zaměřovali na jednotlivce, příliš přijímali iracionální a podvědomé chování a příliš málo se zajímali o politiku –, a tak museli být zakázáni i v Maďarsku. Útok proti skupině začal v roce 1948 po uveřejnění nenávislného vědeckého článku nazvaného „Freudismus jako psychologie sloužící imperialismu“. Jakmile vyšel, začaly také jiné články k popisu profese používat pojmů jako „buržoazně-feudalistický“, „protispolečenský“ a „iracionální“.²⁰ Filozof György Lukács označil analytiku za „reakcionáře“, sloužící anglo-americké třídní diktatuře.²¹

Někteří psychoanalytici z oboru úplně odešli. Jiní hledali nějakou střední cestu. Hajdú-Gimesová a její kolega Imre Hermann se pokusili s novým řádem smířit, zašli ještě dál než při předchozích pokusech o smíření a napsali Lukácsovi dopis, v němž souhlasili s něčím z jeho kritiky – „imperialisté se ve vlastních zemích snaží využít psychoanalýzy pro vlastní účely“ –, ale měli námitky proti latentnímu antisemitismu některých jeho útoků.²² Dostalo se jim ostré výtky: „Naléhavě vás žádám, soudruzi, abyste nezaváděli důležité ideologické debaty na postranní cestu všeobecné demagogie.“ Zastrášené sdružení se v roce 1949 rozpustilo. Hajdú-Gimesová a Hermann podepsali prohlášení, že „psychoanalýza je produktem rozkládajícího se kapitalismu a protistátní ideologií“. Freudovy, Adlerovy a Jungovy knihy byly zakázány; Hermann byl vyloučen z univerzitního místa a několik psychoanalytiků bylo uvězněno.²³

Potom maďarští psychiatři následovali sovětskou praxi, která spoléhala hlavně na krutější metody elektrošoků a inzulínovou terapii – samozřejmě velmi popu-

lární i na Západě – a jejímž prvotním cílem bylo přimět lidi, aby se přizpůsobili. Jeden analytik, který se tehdy školil, vzpomínal, že jednou z hlavních poválečných diagnóz bylo „vyčerpání“ a jednou z hlavních terapií byl spánek navozený léky: „Ani lidé, kteří utrpěli trauma kvůli koncentračním táborem nebo holocaustu, nebyli tak diagnostikováni... o traumatech se vůbec nemluvalo, ta se neuznávala, protože se neuznávali ani sami psychologové.“ Zmíněný analytik si myslel, že vlastní tragickou minulost potlačovala i Hajdú-Gimesová, která byla jednou z jeho učitelek. Přestože v holocaustu ztratila manžela, nikdy se o tom nezmiňovala.²⁴

Mohla popírat i jiné věci. Hajdú-Gimesová, Hermann a několik dalších oddaných freudovců totiž tajně pokračovali v praxi své pravé profese. Hajdú-Gimesová přijímala pacienty doma a dokonce v soukromých bytech dělala freudovské přednášky a praktické cvičení. Veřejně přijímala oficiální názor na lidskou psychiku, jako by se skutečně přizpůsobila. V soukromí naslouchala svým pacientům, mezi nimiž byli lidé, kteří přežili holocaust, a děti uvězněných nebo popravených komunistů, kteří líčili své velmi individuální a velmi jedinečné demony. Jeden takový pacient později vzpomínal na zážitek z psychoanalýzy v Budapešti roku 1948 jako na velmi zvláštní, protože upřímnost v tom období mohla být nebezpečná: „Říkal jsem celou pravdu... Také jsem byl ohrožen, protože jsem podstoupil analýzu. Ptal jsem se sám sebe: znám ho? Mohu se na něj spolehnout? Nevyhodí mě?“ Postavení analytiků nebylo o nic méně ošidné. Poté, co byl jeden Hermannův pacient při procesu s Rajkem odsouzen k smrti, byl náhle ohrožen i lékař: kdyby se o něm jeho pacient zmínil, mohl být uvězněn.²⁵ Pro Hajdú-Gimesovou bylo napětí takového života příliš silné, zvláště poté, co režim po revoluci v roce 1956 popravil jejího syna. V roce 1960 spáchala sebevraždu.²⁶

Dvojí život Hajdú-Gimesové byl obzvláště traumatizující, ale nebyl ojedinělý. Antoni Rajkiewicz bojoval za války v „rolnickém praporu“ Zemské armády, po válce vstoupil do strany, v roce 1946 z ní znechuceně vystoupil a v roce 1948 byl krátce vězněn. Byl však také inteligentní a ambiciózní, chtěl získat doktorát na jedné z nejprestižnějších univerzit, na Škole ústředního plánování a statistiky, a chtěl nějak pozitivně přispět k rozvoji země. Počítal s tím, že může přijmout některé ideje strany – například důraz na vzdělání a vědecký pokrok –, i když ostatní odmítal. Kromě toho nebylo na vybranou. Přihlásil se a byl přijat. Studoval u několika ruských profesorů, dovezených, aby Polákům vysvětlili centrální plánování, a používal učebnice přeložené z ruštiny. Nesouhlasil se stranou a také začal, jak sám říkal, vést dvojí život: „Člověk se musel jinak chovat a jinak mluvit na oficiálních stranických schůzích a shromážděních, a jinak mezi přáteli.“²⁷

Jako mnozí mladí členové strany zůstal i Rajkiewicz ve styku se svými přáteli ze Zemské armády a také s nimi volně diskutoval o politice. Zároveň si dával pozor, co říká na univerzitě. Nikdo mu nedal žádné pokyny, ale „intuitivně, z novin jako *Tribuna Ludu* se dalo pochopit, co je povoleno a co ne.“ Rajkiewicz

nikdy nepřehlížel chyby systému a nebyl slepý k jeho nespravedlnostem. Ale neviděl žádný jiný způsob, jak v komunistickém Polsku studovat, pracovat a žít. Byl – tak jako Wanda Telakowska – pozitivista, věřil v pragmatická řešení a snažil se vycházet s poměry. „Dvojitý život“ vedl do Stalinovy smrti, kdy se okruh lidí, s nimiž mohl mluvit otevřeně, rozšířil.

Pro Rajkiewiczze byl mezi jeho přáteli a jeho profesionálním životem rozpor. Pro Jacka Fedorowicze, pozdějšího herce a kabaretního umělce, byl rozpor mezi domovem a školou. Fedorowicz intuitivně chápal, dokonce už jako dítě, že existují věci, které se smějí říkat doma, ale nesmějí se opakovat ve škole. Podle jeho současných poznámek: „Zdá se zvláštní, jak rychle jsme se naučili tento kód, už v základní škole, když jsme o politice nevěděli skoro nic... přesně jsme věděli, co se může říkat v odlišných prostředích, ve škole, mezi blízkými přáteli a ne tak blízkými, doma a na prázdninách.“²⁸ Tak jako Rajkiewicz pocházel Fedorowicz z rodiny spojené se Zemskou armádou a jeho otec nedostal povolení pracovat v Gdaňsku, takže se rodina musela přestěhovat. Jeho rodina ještě posílila dojem, že platí různá pravidla – i různé definice slov –, která se uplatňují doma a ve škole. Jednou, když měl skládat skautskou přísahu, šel domů a zeptal se matky, zda je správné přísahat věrnost „demokracii“, když „demokracii“ přinesli do Polska Rusové. Vysvětlila mu, že existují dva druhy demokracie: „skutečná“ a „sovětská“. Tu první má obdivovat a od druhé si držet odstup.

Fedorowicz hledal záchytné body také v dětských knihách a časopisech – tyto záchytné body tam neúmyslně vložili jejich autoři. Obzvlášť posedlý byl dětským časopisem *Świat Przygód (Svět dobrodružství)*, který rád četl, protože v něm byly komiksy. V jisté chvíli však časopis změnil název na *Świat Młodych (Svět mládeže)*, přestal být zajímavý a přestal tisknout komiksy. (Patrně se komiksy jakožto kapitalistický vynález pokládaly za ideologicky nesprávné.) Oficiální svět však začal být nudnější a on cítil stále větší vnitřní odstup od školy a stále větší nechuť mluvit tam otevřeně.

Fedorowicz měl některé učitele, kteří si od režimu drželi odstup – vzpomínal na jednoho, který pečlivě vysvětloval, že „marxisté myslí takhle“, kdežto „my myslíme takhle“. Po letech se pak domníval, že účinnost komunistické propagandy skoro všichni nadsazovali a v důsledku toho pak odhadovali vysoký počet lidí, kteří podporovali systém. Ale stejně jako Hajdú-Gimesová si myslel, že je nemožné žít v komunistické zemi a nebýt systémem nějak dotčen nebo deformován: drobným kompromisům, jako mumlání slov písně nebo podpisu petice za mír, se nedalo vyhnout.²⁹

Kdyby nic jiného, pak dětské zážitky Karola Modzelewského byly ještě protikladnější a zmatenější. Modzelewski se narodil v Rusku jako syn ruského důstojníka a jeho polské komunistické manželky. Tři týdny po jeho narození v roce 1937 byl jeho otec zatčen a jeho samotného poslali do ruského sirotčince, kde prožil několik let. Ze sirotčince ho však vzali, když se jeho matka znovu provdala.

Karolovým otčímem byl Zygmunt Modzelewski, komunista, který byl v letech 1945–1947 polským velvyslancem v SSSR a později polským ministrem zahraničních věcí. O uvěznění svého biologického otce se Modzelewski dozvěděl až v roce 1954 – náhodou, od nějakého spolužáka –, když mu bylo sedmnáct let, a až poté debatoval v matkou o skutečném otcově životě.

O léta později se domníval, že i tato diskuse byla možná jen proto, že Stalin už byl mrtev: „Předtím nikdo s dětmi o takových věcech nemluvil – vždycky hrozilo, že dítě neudrží tajemství. Bylo to nebezpečné pro děti, ale i pro rodiče.“ Manželku Modzelewského vyloučili z mateřské školky po Stalinově smrti, když jí byly tři roky, protože řekla učitelce: „Můj dědeček říká, že Stalin už hoří v pekle.“ Učitelka ji poslala domů – ne za trest, ale protože to bylo pro dědečka i pro školu příliš nebezpečné.

Rodiče Modzelewského tak bedlivě chránili před svými sílícími pochybnostmi o polském politickém režimu, že byl jako dítě vyděšený jejich občasnými kritickými komentáři. Po uvěznění generála Waclawa Komara v roce 1952 vysvětloval v souvislosti s tehdejšími monstrprocesy svému otčímovi – přičemž opakoval učitele ze školy – že Komar byl špión: „Otčím na mne křičel... nikdy mi tak nevy-nadal jako tenkrát. Říkal jsem, že byl zatčen. Otčím odpověděl: ‚Zatčení se nerov-ná vině.‘ Byla to banální pravda, ale já jsem v té době měl pocit, že je to zemětřesení. Kdyby měl pravdu, znamenalo to, že úřady zatýkají nevinné občany. Kdo to mohl tvrdit? Jen nepřítel...“

Podobný závěr vyvodil poté, co se jednou zeptal na změnu přídělového systému potravin. Otčím odfrkl: „Je to tak, že lidé méně jedí a víc pracují.“ Modzelewského to šokovalo: „Něco takového může říkat jen nepřítel... Pamatuji si to, protože to tehdy byl obrovský šok, musel jsem to nějak popřít, abych překonal ten nesoulad... Nepokládal jsem ho za nepřítele, ale mluvil tak. Vybavuji si ten pocit i dnes, po všech těch uplynulých letech.“³⁰

Rodina Modzelewských nebyla jediná, kde se nepříjemné informace tajily. Krzysztof Pomian, jiný potomek komunistické rodiny, vzpomínal, že „o zatýká-ních se prostě nemluvalo, přijímala se bez komentáře. A protože to nebyl námět pro diskusi, nebyl to ani námět pro reflexi.“ V roce 1952 seděli s jedním židovským kamarádem a četli popis monstrprocesu v Praze. Kamarád se ho zeptal, co si myslí o procesu se Slánským, a Pomian odpověděl, že si o něm nemyslí nic: „Je to jen další soud.“ Kamarád vybuchl: „Copak nevidíš, že je to antisemitská záležitost?“ Bylo to poprvé, co s někým o nějakém procesu mluvil, a přimělo ho to poprvé o tom přemýšlet.³¹

Pocit rozdělené loajality některé hnal ještě blíž k mocenskému centru. Jerzy Morawski, který byl tehdy vedoucím ve Svazu polské mládeže, zpětně nepochyboval o svém mladistvém nadšení pro věc komunismu ani ve stalinistických pa-desátých letech. I tehdy však věděl, že stranické schůze jsou mírně řečeno nudné: „Bylo to všechno toporné, všechno. A existovalo nesmírně mnoho nesnášenlivosti.

Předpokládalo se, že každý souhlasí. Od všech se čekalo, že budou myslet stejně, jednat stejně... ta topornost ničila nadšení.“

Později se Morawski stal vůdčím propagandistickým byrokratem; přesněji řečeno člověkem, jenž rozhodoval, která stalinistická hesla se použijí ve veřejných prostorách. I v tomto postavení vysokého úředníka však měl o své práci pochyby: „Něco uvnitř mi pořád říkalo, že to není správné, že je to esteticky odpudivé... ale na druhé straně jsme tak přesvědčovali lidi.“³² Možná to není úplně poctivá vzpomínka – ve zpětném pohledu je samozřejmě snadné říci, že to člověku bylo nepříjemné –, ale problém smíšených pocitů znali i jiní, dokonce i tehdy. „Lidé byli po dvanácti letech nacistického režimu mazaní,“ řekl jeden lipský profesor svému známému straníkovi, „a když určitého člověka podezírají, že má něco společného se státní mocí – a to platí i pro členy strany – zavírají pusy.“³³

Rozdělit svou osobnost na domov a školu, přátele a práci, soukromí a veřejnost, to byl jeden způsob, jak si poradit s požadavkem kolaborace. Jiní se pokoušeli o to, čemu Iván Vitányi říkal „oblbnout se sám“. Nebylo to totéž jako rozhodné úsilí Oskara Nerlingera proměnit se z abstraktního malíře v socialistického realistu, ale něco jako sebeumlčení. Vitányi byl po válce nadšeným aktivistou jedné z Lidových kolejí v Budapešti a zaníceně studoval rolnickou hudbu a lidový tanec. Jenže poté, co v roce 1948 protestoval proti odvolání vedení Nékosze, byl z koleje vyloučen a postaven před vnitrostranický soud. Nakonec ze strany vyloučen nebyl. Začal však proces s Rajkem a do médií se vplížil pocit hrozby. Přestože byl Vitányi příslušníkem režimu, když dostal práci na ministerstvu kultury, rozhodl se, jak sám řekl: „Nebudu myslet na venkov a nebudu s ním nic dělat. Nic nevím, nic nechci vědět, chci dělat svou práci.“

Mladík, který byl výmluvný a dokonce hádavý, začal být mlčenlivý. A třebaže po letech souhlasil s tím, že se dalo debatovat o tom, zda takové „sebeoblbování“ byla dobrá taktika nebo ne – „přežil jsem“. Na veřejnosti se choval, jak věděl, že má. Své myšlenky si nechával pro sebe. Nebyl uvězněn. To v té době pokládal za velký profesionální úspěch.³⁴

Jiní se – místo aby mlčeli – záměrně rozhodli zapomenout části svého životopisu nebo zcela vědomě vynechat nepohodlné skutečnosti. Této taktiky použila Elfriede Brüningová, východoněmecká novinářka a spisovatelka, která před válkou patřila ke komunistické straně – jako dítě se dokonce setkala s Walterem Ulbrichem – a kterou věznili nacisté. Koncem války tiše žila ve venkovském domově rodičů svého manžela, kde radostně očekávala příchod Rudé armády a oslavovala, když konečně přišla.³⁵

Po skončení války se Brüningová nadšeně vrhla do práce v kulturním životě komunistického východního Německa. Vstoupila do Kulturbundu, nastoupila do práce do jeho týdeníku *Sonntag* a doufala, že bude novinářkou. V jednom ze svých prvních článků popsala jízdu do Berlína na nákladní autě plném cibule

a mrkve. Když přijeli do města, oblehli auto žebraří a ženy, které držely děti: „Jednu mrkev pro moje dítě, jen jednu mrkev!“ Dala článek redaktorovi, který ho odmítl: „To dej do *Tagesspiegelu*,“ řekl jí – to byly západoberlínské noviny. Nepřítomně na něj zírala: opravdu chce, aby to dala do *Tagesspiegelu*? Na Východě, vysvětlil jí posměšně, „vyzařujeme optimismus“. Její článek byl příliš negativní: musí vidět přítomnost, jaká má být, ne jaká je.

Brüningová nikdy nezvažovala, že by dala článek do *Tagesspiegelu*, ani nikdy neuvažovala o práci pro jiné západní noviny. Všichni její přátelé žili na Východě a ona sama patřila kulturně a intelektuálně ke komunistickému hnutí. A tak sama sebe přesvědčila, že „optimismus“ je důležitý a že se v každém případě počítají vzdálené komunistické cíle, a ne chyby, jaké se dělají po cestě k nim. Mnoho věcí se jí na novém systému nelíbilo: „Kult osobnosti Stalina... směšné transparenty všude... hesla jako ‚Každé umělé oplodnění prasnice je rána do tváře imperialistickým válečným štváčům‘“.³⁶ Měla námitky proti přidělovým lístkům, které společnost rozdělovaly do různých vrstev, a proti dvojím kantýnám na pracovištích, „jedna s gulášem pro dělníky, a jedna [s lepším jídlem] pro inženýry a vedoucí oddělení“. Ale vytrvala: „Nasákli jsme přáním budovat a přesvědčit lidi, kteří ještě nedávno věřili v Hitlera, že teď chceme správnou věc.“

Brüningová ve své autobiografii objasňuje, že na určité úrovni dál věřila, že dělá dobrou věc. Často srovnávala úspěchy Východu se západními: „Neposílali jsme děti dělníků na univerzity? Neosvobodili jsme ženy od neznalosti, neposkytli jsme jim přístup do všech profesí a nezaručili jim stejná práva jako mužům, a to i právo na stejný plat za stejnou práci – tedy požadavek, který nebyl v západních státech dodnes splněn? Byli jsme lepší stát, taková byla naší víra... byli jsme hrdí na svou údajnou nezávislost a mysleli jsme si, že jsme na správné cestě.“³⁷

Brüningová se naučila svou volbu racionalizovat, dávat věci do širších souvislostí a dívat se na věci dlouhodobě. Nikdy však sama sebe nepřesvědčila, že černé je bílé, nebo že na systému, který si zvolila, není nic špatného. V roce 1968 po sovětské invazi do Československa krátce uvažovala o emigraci, ale neemigrovala. Časem se spřátelila se Susanne Leonhardovou, matkou Wolfganga, která prožila mnoho let v sovětském gulagu, ale nakonec se vrátila do východního Berlína. Brüningovou životní příběh Leonhardové inspiroval a začala rozmlouvat s jinými lidmi, kteří byli v gulagu. Po roce 1989 uveřejnila tyto rozhovory v knize *Lästige Zeugen (Nepříjemní svědkové)*. V předmluvě by mohla mluvit o sobě: „Příliš dlouho byli nuceni zachovávat mlčení, utajovat... Je tedy nejvyšší čas nechat tyto muže a ženy, aby řekli své, ty, kteří se stali oběťmi stalinistické éry a jimž se musí konečně dostat úplné spravedlnosti...“³⁸

Při rozhovoru v roce 2006 jsem s Brüningovou mluvila několik hodin o jejím životě. Mluvily jsme o její kariéře, o prvních dobách v Kulturbundu a jejím životě ve východním Berlíně po válce. Mimo jiné mi řekla, že tehdy nevěděla nic o hromadném znásilňování a krádežích, kterých se ve východním Berlíně dopouštěla

Rudá armáda v roce 1945, ani o masovém zatýkání, které následovalo. Nenaléhala jsem. Po několika dnech mi však zavolala. Ano, o něčem z toho věděla, říkala, a nechtěla o tom mluvit. Sešly jsme se podruhé.

Pravdou je, vysvětlovala Brüningová, že oslavovala osvobození. Její radost však rychle pominula. Na jaře 1945 obsadili sovětští vojáci dům jejího tchána a začali krást knihy a další věci, aby je prodali na černém trhu. Její manžel šel za jejich velitelem a požádal ho, aby to přestalo. Jeden voják mu dal – aby se pomstil – do aktovky pistoli. Ta byla „odhalena“ a manžel Brüningové byl zatčen jako sabotér. Ji zaštiťovalo dlouhé členství v komunistické straně a podařilo se jí dosáhnout jeho propuštění. V důsledku tohoto incidentu však její manžel zanevřel na komunismus (a na ni) a emigroval na Západ. Brüningová se nikdy znovu nevdala.

Pravda byla také to, co Brüningová říkala v prvním rozhovoru, že na venkově k žádným masovým znásilněním nedocházelo. Po válce ale navštívila Berlín, aby našla své rodiče. Nejenže o znásilňování ve městě slyšela hodně a sešla se s mnoha oběťmi, ale sama se několik hodin skrývala před sovětskými vojáky, kteří hledali ženy v sousedství jejích rodičů. Pár měsíců poté byla Brüningová nějaký čas v přímořském městečku Ahrenshoop, kde chtěl Kulturbund zřídit spisovatelskou kolonii. Aby však mohl takovou kolonii mít, musel mít Kulturbund místo, kde by spisovatelé bydleli. Kvůli vyřešení tohoto problému byla roztroubena nařčení majitelů několika nejhezčích vil u moře. Ti, kteří nebyli zatčeni, utekli na Západ. Nastěhovali se tam kulturní byrokrati.

Slyšeli jsme o těch věcech, vyprávěla mi Brüningová, „ale musíte pochopit, vítala jsem příchod Rudé armády a chtěli jsme budovat socialismus – ano, ještě dnes si to někdy vyčítám – a na podrobnosti jsme se moc nevyptávali...“ Její hlas se vytratil – a to bylo všechno. Jen mi chtěla dát najevo, že to věděla.